

DE HERVORMDE (GEREFORMEERDE)

STAATSPARTIJ

J. Hippe

De Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen heeft de beschikking over een klein archief dat geschonken is door de heer J. van der Warf Izn. De heer Van der Warf is secretaris geweest van de afdeling Groningen van de vooroorlogse Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij (HGS). Het archief is onlangs op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) geïnteriseerd. Deze inventarisatie is hieronder opgenomen, waarbij tevens is vermeld welk materiaal over de HGS op het DNPP aanwezig is. Ter nadere informatie volgt eerst een karakteristiek van de HGS, die van 1921 tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft bestaan. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de verhouding van de HGS tot de ARP, de CHU en de SGP en aan de opvolger van de HGS, de Protestantse Unie.

1. oprichting en doelstelling

De HGS werd op 13 oktober 1921 opgericht. Het initiatief daartoe ging uit van enkele Hervormde predikanten uit Amsterdam. Zij wilden nagaan of er plaats was voor een nieuwe politieke partij die zich tegen de naar hun mening toenemende roomse invloed zou keren. Met name de demonstratieve bijeenkomsten van rooms-katholieken tegen het processieverbod vormden de concrete aanleiding. Na een aantal positieve reacties vanuit de lezerskring van "De Gereformeerde Kerk" - het blad van de Confessionele Vereniging in de Hervormde Kerk - werd de HGS opgericht.¹

Het anti-roomse, anti-papistische element heeft het optreden van de HGS inderdaad duidelijk gekleurd. Maar dit element moet toch vooral gezien worden als een exponent van een hervormd-theocratisch gedachtegoed. Daarbij dient in het bijzonder de naam van Ph.J. Hoedemaker (1839-1910) genoemd te worden, die de theologisch-staatkundige opvattingen van Abraham Kuiper zo duidelijk bestreed. De denkbeelden van Hoedemaker vonden in statuten en beginselen van de HGS hun weerslag.

In art. 2 van deze statuten van de HGS werd het doel van de partij als volgt omschreven:

"De Partij wil, in overeenstemming met art. 36 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, het Hervormd karakter van de Nederlandsche Natie handhaven en tot zijn recht doen komen in de Grondwet. Zij streeft mitsdien naar eene Grondwetsherziening in Nederlandschen zin en naar eene hervorming van onze Staatsinstellingen in overeenstemming met de hierna aan te geven beginselen..."

2. de voornaamste beginselen en opvattingen

De voornaamste beginselen waren:

a. Een staat met de Bijbel

De overheid was volgens de HGS als Gods dienaressen gebonden aan de wil van God, zoals die in Zijn Woord geopenbaard is. De HGS legde er daarbij de nadruk op dat de overheid ook aan de 'eerste tafel der Wet' gehoorzaamheid verschuldigd was. (Art. 3d van de Statuten)

b. De tweeheid van kerk en staat

In art. IV van het Program van Beginselen en van Actie werd verlangd dat de overheid zich niet van haar tweelingzuster, de kerk, zou losmaken. De HGS liet er geen enkele twijfel over bestaan wat hier met "de kerk" bedoeld werd. Art. 3c van de statuten bepaalde immers dat de HGS

"de Nederlandsche Hervormde (Gereformeerde) Kerk, ondanks haren tegenwoordigen toestand van krankheid en gescheurdheid, als de historische openbaring van het lichaam van Christus in Nederland (erkent)".

Maar wilde die Hervormde Kerk haar ware positie kunnen innemen dan zou zij gereorganiseerd moeten worden. Daartoe zou - aldus de HGS - in ieder geval het bestuursreglement, dat de Hervormde Kerk in 1816 door de overheid was opgelegd (en dat in 1853 al gedeeltelijk was herzien), geheel moeten worden ingetrokken. Vervolgens gaf de HGS de ware positie van de Hervormde Kerk aldus aan:²

"In den naam van den Koning der Kerk eischen wij, dat de Overheid de naar Schrift en Belijdenis gereorganiseerde Kerk als zoodanig erkent bij event. Grondwetswijziging en worde verklaard van eigen publieken rechte".

De taak van die gereorganiseerde en publiekrechtelijk erkende Hervormde Kerk in het staatsbestel zou zijn: ook ten behoeve van de overheid van de waarheid te getuigen. Om dat te bereiken werd in het beginselprogram verlangd dat de Hervormde Kerk zich adviserend zou kunnen uitspreken over

belangrijke wetsontwerpen, die "... het Christelijk geloof en het Christelijk leven raken (als bijvoorbeeld de eed, de doodstraf, de Zondagsheiliging, dienstweigering enz.)" (Art. IV A)

De overheid moest met het getuigenis van de kerk rekening houden en haar eigen oordeel ook altijd toetsen aan de belijdenis van de kerk. Maar de overheid bleef uiteindelijk zelfstandig in het vaststellen van hetgeen op grond van de Schrift als de juiste wetgeving en het juiste regeringsbeleid gezien werd.³ De HGS verwierp het idee van de kerkstaat, maar ook dat van de staatskerk. Het was de staat niet toegestaan zich met het functioneren van de kerk bezig te houden. Wel had zij financiële verplichtingen tegenover de kerk. De "zilveren koorde" mocht niet worden doorgesneden.⁴

Vermeldenswaard is verder dat volgens de HGS men geen lid van de Hervormde Kerk hoefde te zijn voor het bekleden van openbare ambten of voor het uitoefenen van burgerschapsrechten.⁵ Maar het bekleden van een openbaar ambt mocht niet gebruikt worden om propaganda te maken voor een andere religie.⁶

Met hetgeen onder a. en b. is aangegeven zijn de meest centrale beginselen van de HGS vermeld. Zonder volledigheid na te willen streven, geef ik hier nog enkele andere belangrijke standpunten weer:

c. Een openbare school met de Bijbel

Zonder nu diepgaand op de visie van de HGS ten aanzien van het onderwijs in te gaan kan gesteld worden dat de kern hiervan de opvatting was dat de openbare school christelijk zou moeten zijn: een openbare school met de Bijbel. In art. IV A van het Program van Beginselen en van Actie en art. V van het Gemeenteprogramma werd een en ander tot uitdrukking gebracht.⁷

d. De parlementaire democratie

In art. I van het Program van Beginselen en van Actie werd gesteld dat regering en volk niet mochten buigen voor de goden van de tijd, waarbij ook de "god" Demos (volkswil) genoemd werd. En in art. 3 van de statuten stond dat de HGS in beginsel de revolutionaire staat verwierp. Als één van de af te wijzen kenmerken van de revolutionaire staat werd gezien, dat zij

"de Overheid als zoodanig belet op het haar aangewezen terrein de waarheid te huldigen en haar maakt tot orgaan der 'Democratie'".

Aan de hand van een andere publikatie kan het standpunt van de HGS aangaande de parlementaire democratie nog scherper worden aangegeven.

Volgens deze brochure was de HGS met Hoedemaker van mening dat het parlementaire stelsel tot verderf zou leiden, want het loochende de orde Gods dat de onderdanen als zoodanig geen recht tot regeren hebben.⁸ De volksvertegenwoordiging moest zich tot het geven van advies beperken. En de conclusie luidde⁹:

"Wij verwerpen dan ook het beginsel, dat tenslotte in een constitutioneel geregeerd land de finale beslissing steeds bij de vertegenwoordiging van het volk moet blijven".

e. De vrijheid van godsdienst

Zoals vermeld baseerde de HGS haar doelstelling op art. 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB). Bedoeld werd daarmee: het onverkorte art. 36. Dit artikel handelt over de overheid en daarin komt onder meer de volgende passage voor:

"En hun ambt (van overheden - j.h.) is ... ook de hand te houden aan den heiligen kerkedienst (om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst, om het rijk van den antichrist te gronde te werpen) en het Koninkrijk van Jezus Christus te doen vorderen...".

De haakjes zijn in 1905 door de Gereformeerde Kerken aangebracht. Over de interpretatie van deze bekende zinsnede uit art. 36 is veel strijd gevoerd. Interessant is daarom de vraag wat het feit dat de HGS aan de onverkorte versie wilde vasthouden betekende voor haar opvatting over de vrijheid van godsdienst.

In zijn ontwerp-grondwetsherziening bepaalde Hoedemaker¹⁰:

"Terwijl de volkomen vrijheid van godsdienst aan iedere burger individueel verzekerd is, en aan groepen van burgers, door de Overheid kan, en wanneer uit de daartoe overlegde bescheiden blijkt, dat hetgeen zich als godsdienst aandient, niet strekt tot omverwerping van de grondslagen van den Christelijken staat, moet worden toegestaan...".

In een HGS-publikatie werd gesteld dat erkenning door de overheid van de ware religie en de ware kerk een dulden van andere godsdiensten niet hoefde uit te sluiten. Maar dit dulden mocht de belijders van deze andere religies er niet toe brengen hun opvattingen over te brengen in de wetten van het land.¹¹

Het komt er allemaal op neer dat, naar HGS-opvatting, er voor de diverse groeperingen vrijheid van godsdienst(oefening) kon bestaan zolang zij

maar aanvaardden dat de gereformeerde religie door de staat als de ware religie werd erkend.¹² Het is duidelijk dat "dulden en toelaten door de overheid" niet goed kon passen in een kader, waarin de vrijheid van godsdienst als een grondrecht van de burgers tegenover de overheid werd vastgelegd.

Timmerman stelt dat de sleutel voor een juiste interpretatie van art. 36 in het slot ervan ligt. Daar keert men zich tegen de Wederdopers en "andere oproerige personen".¹³ Na de constatering dat iedere tijd zijn eigen vragen heeft, concludeerde een HGS-publikatie dan ook¹⁴:

"...; en het zou wel eens kunnen gebeuren dat art. 36 nog vele zulke toevoegsels, afgeleide beginselen, kreeg, als wij nu hebben in de verwerping van de daden der Wederdopers".

En art. III van het Gemeenteprogramma van de HGS gaf de gemeentelijke overheid onder meer de opdracht actief deel te nemen aan de strijd tegen Godverzaking en Godloochening:

"... door gestreng optreden tegen gezag- en geloofondermijnende organisaties of cellen en verbod van atheïstische en anti-christelijke propaganda en demonstraties".

Tenslotte zij vermeld dat aan de hand van de bestudeerde literatuur noch voor Hoedemaker, noch voor de HGS ondubbelzinnig kan worden vastgesteld dat zij van mening waren dat de roomse mis - die volgens de Heidelbergse catechismus een vervloekte afgoderij is - verboden zou moeten worden.¹⁵

3. de HGS en de ARP

De hervormd-theocratische opvattingen van de HGS vormden een duidelijk contrast met het neo-calvinistische gedachtencomplex van de ARP. Het was Kuyper die met zijn theologische en daarmee samenhangende staatkundige inzichten een ondergrond - in sommige opzichten zelfs een dubbele ondergrond - verschafte aan programma en optreden van de ARP. Sterk samengevat kan het volgende beeld van Kuyper's inzichten gegeven worden.

Op grond van zijn visie op 'particuliere genade' en 'gemene gratie' (algemene genade) werden door Kuyper de kerk (als instituut) en de staat van elkaar verwijderd, omdat de kerk tot het terrein van de particuliere genade behoorde en de staat tot dat van de gemene gratie. De overheid als zodanig (d.w.z. als ambtelijk orgaan) kon voor haar optreden alleen over de natuurlijke godskennis beschikken, omdat haar een bovennatuurlijk orgaan

ontbrak dat met zekerheid kon vaststellen wat de geopenbaarde godskennis eiste.¹⁶ Die beperking bracht, aldus Kuyper, met zich mee dat de overheid zich moest onthouden van elke rechtstreekse bemoeiing met de geestelijke ontwikkeling van de natie en niet de bevoegdheid had uit te maken welke belijdenis respectievelijk welke kerk als de ware beschouwd moest worden. Daarbij moet bedacht worden dat Kuyper vanuit zijn kerkopvatting kwam tot de leer van de pluriformiteit der kerk, waarmee hij - ook afgezien van het zojuist aangegeven onvermogen van de overheid om hier te oordelen - het bestaan van verschillende kerkelijke instituten naast elkaar in ieder geval tot op zekere hoogte principieel rechtvaardigde.¹⁷

Tevens kan vermeld worden: Kuyper's onderscheid tussen kerk als instituut en kerk als organisme, welke laatste gestalte krijgt in christelijke organisaties als bijvoorbeeld een christelijke politieke partij of een christelijke pers. Voor wat betreft de doorwerking van de christelijke beginselen in staat en maatschappij, lag op deze christelijke organisaties de nadruk waarbij de kerk als instituut slechts een indirecte rol speelde.¹⁸ Tenslotte moet aandacht geschonken worden aan Kuyper's leer van de antithese: de beslissende tegenstelling tussen hen die de soevereiniteit Gods erkennen en de Openbaring als uitgangspunt en toetssteen nemen voor hun beginselen en hen die dat niet doen.¹⁹ Het was deze antithese-gedachte die op politiek terrein leidde tot samenwerking en coalitievorming met de rooms-katholieken.

Bezien wij nu het beginselprogramma van de ARP, dan zijn met name de artikelen 3 en 4 van belang.²⁰ Art. 3 waarin gezegd werd dat het staatsgezag alleen via de 'consciëntie' van overheidspersonen en onderdanen aan de 'ordinantiën Gods' gebonden was. En art. 4 met de bepaling dat de overheid zich niet direct met de godsdienstige ontwikkeling van de natie mocht bemoeien. Terwijl daarnaast onder meer nog gesteld werd dat de overheid op voet van gelijkheid ...

"... alle kerken of godsdienstige verenigingen en voorts alle burgers, onverschillig welke hun belijdenis aangaande de eeuwige dingen zij..."

moest behandelen. (Volgens Kuyper moest er een volledige vrijheid van eredienst zijn. Ook voor een kerk van atheïsten).²¹

Omdat Kuyper en de ARP de overheid als zodanig niet meer aan Gods Woord en Wet bonden en het de overheid niet toestonden zich aan de belijdenis van de ware kerk te binden, aanvaardden zij naar de mening van de HGS in

wezen het beginsel van de neutraliteit van de staat zoals dat zich als gevolg van de Franse revolutie ook in onze grondwet had gerealiseerd. En daarbij betrof het niet slechts een aanvaarding in de praktijk, maar ook een principiële acceptatie.

De uit de antithese-gedachte voortvloeiende coalitievorming met de rooms-katholieken was in de ogen van de HGS uiterst gevaarlijk omdat zij bijdroeg aan het rooms-katholieke streven via een democratisch-neutraal tussenstadium een aan de Paus ondergeschikte roomse staat te vestigen. Tegenover de leer van de pluriformiteit van de kerk hielden Hoedemaker en met hem de HGS vast aan de principiële eenheid van de kerk. En die kerk moest, zoals we gezien hebben, niet indirect en op de achtergrond opereren, maar direct tegenover de overheid van de waarheid getuigen.

Tenslotte het onderwijs. Daar huldigde de ARP het principe van "de school aan de ouders". De bijzondere school als regel, de openbare school als aanvulling. En die openbare school diende dan niet christelijk te zijn.²² Ook hier stonden ARP en HGS dus duidelijk tegenover elkaar. De volkomen gelijkstelling van alle richtingen van bijzonder onderwijs en een neutrale openbare school waren voor de HGS volstrekt onaanvaardbaar.

4. de HGS en de CHU

Kan de verhouding van de HGS en de ARP aan de hand van met elkaar contrasterende beginselen worden geschetst, bij de verhouding HGS/CHU ligt dat anders. Een aantal artikelen in het beginselprogramma van de CHU had namelijk eveneens een theocratische strekking.²³ In de eerste plaats art. 1, dat begon met te bepalen dat de regel, waarnaar het gezag in de Staat moest worden uitgeoefend de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods was, "... onverschillig welke de personen zijn, die tijdelijk met eenige staatsbediening zijn belast". Daarnaast werd in art. 1 nog gesteld dat bij de vraag wat die ordening Gods was, ook op het oordeel van de Christelijke Kerk gelet moest worden. Tenslotte vermeld ik in deze niet-limitatieve opsomming art. 4:

"In overeenstemming met de historische ontwikkeling van het Christendom op Nederlandse bodem moet Nederland bestuurd worden als een Christelijke staat in Protestantse zin".

Lipschits wijst er op dat de HGS van mening was dat de CHU van 1921 verraad

had gepleegd aan de principiële uitgangspunten van de CHU van 1908.²⁴ De CHU voer naar de mening van de HGS te veel in het kielzog van de ARP waarbij de HGS met name de politieke samenwerking, die deze beide protestantse partijen met de rooms-katholieken waren aangegaan, betreurde. Ongetwijfeld zal het feit dat de CHU als betrekkelijk grote partij aan de parlementaire democratie heeft deelgenomen er toe hebben bijgedragen dat men zich in de praktijk wat losmaakte van de meer theocratische aspecten uit het beginselprogramma.²⁵ Maar daarnaast kan betwijfeld worden of die theocratische aspecten bij het ontstaan van de CHU in 1908 wel zo kaarsrecht overeind stonden.

De CHU was in 1908 ontstaan uit een fusie van de Christelijk Historische Partij (CHP) - in 1903 voortgekomen uit een fusie van de Vrij-Anti-revolutionaire Partij (VARP) en de Christelijk Historische Kiezersbond - en de zogenaamde Friese Bond. In de CHP vormde de VARP met haar leider Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman het belangrijkste element. De VARP kwam in 1898 tot stand als gevolg van het bekende conflict Lohman-Kuyper, dat zich in de jaren daarvoor ontwikkeld had. De Friese Bond is ook in 1898 ontstaan en haar programma had een duidelijk Hoedemakeraanse strekking. (Hoedemaker zelf had bij de opstelling advies gegeven.) Een verschil met de HGS betrof (met name) het onderwijs.²⁶ Er is hier geen ruimte de opvattingen van Lohman uitvoerig met die van Hoedemaker te vergelijken.²⁷ Volstaan wordt met de constatering dat Lohman (die bij de Doleantie met Kuyper was meegegaan) inzake het vraagstuk van de verhouding van kerk en staat globaal gesproken achter Kuyper en niet achter Hoedemaker stond. Wel moeten enige aspecten m.b.t. het ontstaan van de CHU vermeld worden. In zijn brochure "De Christelijk Historische Unie" laat C.E. van Koetsveld doorschemeren dat ook voor hen, die toch nauw bij de CHP betrokken waren, de contacten tussen de CHP en de Friese Bond in 1908 een nogal verrassend verloop hadden.²⁸ Interessant is nu de interpretatie die Lohman aan enkele artikelen uit het beginselprogramma van de nieuwe partij, de CHU, gegeven heeft. Zo heeft hij aan art. 4, dat stelde dat Nederland bestuurd moest worden als een Christelijke Staat in Protestantse zin, de betekenis toegekend van: staatsrechtelijke gelijkheid voor alle delen van het volk.²⁹ En daar waar in art. 1 de overheid naar het oordeel van de Christelijke Kerk verwezen werd, moest volgens Lohman onder Christelijke Kerk "Algemene Christelijke Kerk" worden verstaan en wilde het artikel vooral wijzen op die zaken waarover de verschillende kerkgenootschappen (ook de rooms-

katholieke kerk) een gelijk oordeel hadden.³⁰ Uit de brochure van Van Koetsveld blijkt dat deze interpretaties nodig waren om het ontwerp-programma van de CHU voor de CHP aanvaardbaar te maken. Hetzelfde gold voor de verzekering dat de fusie niet beoogde de doelstelling van de vrije school voor heel de natie op de achtergrond te dringen. Tenslotte wijs ik er op dat Lohman in zijn fusierede bij het ontstaan van de CHU stelde dat alle christelijke partijen, ook de rooms-katholieke, in de strijd bijeen hoorden te blijven.³¹

Hoedemaker was in 1908 niet meer in staat om enige invloed uit te oefenen. Hij had zich voordien ook al van de Friese Bond afgewend omdat zij te veel in de richting van "de coalitie" zou koersen.³²

In ieder geval lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat het feit dat de CHU vanaf 1921 een organisatie naast zich heeft gehad, die meende dat de theocratische denkbeelden van Hoedemaker en de Friese Bond in de CHU op de achtergrond geschoven werden, in niet onbelangrijke mate reeds in de fusie van 1908 lag opgesloten.³³

5. de HGS en de SGP

In art. 1 van het beginselprogramma³⁴ van de SGP wordt gesteld:

"De Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) streeft naar een regering van ons volk geheel op grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods en staat mitsdien voor de handhaving van het onverkorte artikel 36 der Nederlandse Geloofsbelijdenis".

Hier blijkt verwantschap met hetgeen de HGS voorstond. Met name het feit dat de SGP zich achter het onverkorte art. 36 van de NGB stelt, wijst op overeenstemming met de HGS. Weliswaar is die verwijzing naar art. 36 pas in 1958 in het beginselprogramma gekomen, maar dat betekent niet dat de SGP er daarvóór anders over gedacht heeft.³⁵ Evenals de HGS vond en vindt ook de SGP dat de overheid als zodanig gehoorzaamheid verschuldigd is aan Gods Woord en bestreed zij krachtig art. 3 van het ARP-programma waarin het gezag van Gods Woord beperkt werd tot de consciëntie van de overheids-personen.³⁶

Ten tijde van het bestaan van de HGS liet ook de SGP sterke waarschuwingen horen tegen "Rome" en verwierp zij met kracht de coalitie van ARP en CHU met de RKSP.³⁷

Overeenstemming was er ook met betrekking tot de opvatting over de parlementaire democratie. Dölle citeert een uitspraak van Ds. P. Zandt in de Tweede Kamer uit 1928/1929. Het begin van die uitspraak luidde³⁸:

"Alle hechte grondslagen van de staat worden omvergestoten door hen die de Staten-Generaal een deel van de macht toekennen die de Overheid alleen toekomt".

Dit zou ook door een HGS-er uitgesproken kunnen zijn.

Wat betreft het onderwijs sprak het SGP-beginselprogramma ten tijde van het bestaan van de HGS uit dat het "schreiend onrecht van de beroving van de scholen van Gods Woord, waardoor met staatshulp en belastinggeld een groot deel van het opgekomen geslacht buiten kennis van de Schrift groot werd", hersteld moest worden.³⁹ Dat betekende dus in ieder geval dat de SGP meende dat de openbare school een school met de Bijbel moest zijn. En dat er geen (financiële) gelijkstelling kon zijn voor alle richtingen van bijzonder onderwijs, zoals bij de ARP. Maar verder gaf het artikel aan dat de eerste verantwoordelijkheid bij de ouders lag: de bijzondere school moest regel zijn, de openbare aanvulling. En dit sprak het HGS-beginselprogramma niet uit. De vraag blijft wel in welke mate er hier van verschil tussen de HGS en SGP gesproken kan worden (zie noot 7). Bovendien heeft de SGP het onderwijs-artikel in 1958 gewijzigd. Sindsdien bepaalt art. 10 dat de overheid er zorg voor moet dragen dat het onderwijs in zijn verschillende vormen overeenkomstig Gods Woord is. Er mag geen staatshulp en belastinggeld zijn voor onderwijs, waarin niet de kennis van de Heilige Schrift wordt onderwezen. De voorkeur voor "de school aan de ouders" uit het vorige beginselprogramma is echter verdwenen.⁴⁰

Waar gingen de wegen van de HGS en de SGP - beide theocratisch - nu in mindere of meerdere mate echt uiteen? Ik wil hier drie punten noemen. Het belangrijkste verschil tussen HGS en SGP lag in hun kerkelijke achtergrond. De SGP werd in 1918 opgericht vanuit de Gereformeerde Gemeenten van Ds. G.H. Kersten. Zij stelde zich echter vanaf het begin interkerkelijk op en zo zijn er ook vanuit de Oud-Gereformeerde Gemeenten, de Christelijk Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk leden en kiezers naar de SGP gekomen. De HGS daarentegen recruteerde haar aanhang in zeer belangrijke mate uit de con-

fessionele richting in de Hervormde Kerk.

De SGP heeft het vraagstuk van de kerkelijke gescheidenheid als ook een theocratisch-politiek probleem niet (duidelijk) naar voren gebracht.

De HGS zag de oplossing van dit vraagstuk, zoals vermeld, in de reorganisatie naar Schrift en Belijdenis van de Hervormde Kerk. Hierdoor zou in wezen de noodzaak voor het afzonderlijk bestaan van diverse gereformeerde kerkgenootschappen naast de Hervormde Kerk komen te vervallen en zou de overheid deze gereorganiseerde Hervormde Kerk een speciale erkenning kunnen geven.

In al haar beginselprogramma's heeft de SGP steeds bepaald dat de overheid de kerk van Christus dient te beschermen en naar haar eigen (kerkelijke) rechten moet behandelen, waarbij de kerk onderscheiden moet worden van elke vereniging. Maar uit de SGP-beginselen komt niet naar voren dat de kerk de overheid moet voorlichten en adviseren.⁴¹

Voor de HGS was de houding van de SGP inzake het kerkelijk vraagstuk een groot bezwaar. De HGS vond dat de SGP in ieder geval in de praktijk de leer van Kuyper (zie paragraaf 3) aangaande de pluriformiteit van de kerk had aanvaard.⁴²

Een tweede verschil lag in het feit dat de SGP wat meer "wettische" bepalingen in haar programma had dan de HGS. In het beginselprogramma van de SGP sprak (en spreekt) men zich uit tegen verplichte vaccinatie, verplichte (sociale) verzekering en het vrouwenkiesrecht.⁴³

Deze meningen kwamen in het HGS-programma niet voor. In het gemeenteprogramma van de SGP stond (en staat) dat een gemeentebestuur een schouwburg of andere 'instellingen van vermaak' niet mocht exploiteren en subsidiëren en dat zij openbare bioscoopvoorstellingen, kermissen, lunaparken en dergelijke zelfs moest weren.⁴⁴

In art. VII van het gemeenteprogramma van de HGS werd weliswaar ook een exploitatie- en subsidieverbod voor de gemeente bepleit bij schouwburgen, bioscopen, dansgelegenheden en 'andere inrichtingen van openbaar vermaak', maar een opdracht voor de gemeente om openbare bioscoopvoorstellingen, kermissen etc. te weren ontbrak.

In 1925 stemde de HGS in de Tweede Kamer dan ook tegen een motie-Kersten (SGP), waarin werd gevraagd om een verbod van alle openbare bioscoopvoorstellingen.⁴⁵

Een derde punt van verschil tussen de SGP en de HGS ligt in het volgende. In 1937 hebben Ds. G.H. Kersten, Ds. P. Zandt en Ir. C.N. van Dis (allen SGP) in een brochure de vraag of de roomse mis kon worden toegelaten - in aansluiting bij de 17e eeuwse theoloog Voetius - ontkennend beantwoord. Gelet wat hieromtrent eerder voor de HGS is vermeld, kan wel vastgesteld worden dat ook op dit punt enig verschil bestond tussen de HGS en de SGP van die jaren⁴⁶. Hetgeen er op zou kunnen wijzen dat de HGS iets toleranter ten aanzien van andersdenkenden was dan de SGP van toen.

6. het functioneren van de HGS in de praktijk

De HGS heeft vanaf 1922 tot en met 1937 aan de Tweede Kamerverkiezingen deelgenomen. In 1925, 1929 en 1933 werd daarbij steeds één zetel gehaald, die in 1937 weer verloren ging. Het beste resultaat werd bereikt in 1929 (1,1%). Het bolwerk van de HGS was de kieskring 's Gravenhage (en daarin vooral Scheveningen) met ca. 4,5% van de daar uitgebrachte stemmen in 1929. Het aandeel van de kieskring 's Gravenhage in het totaal van de HGS-stemmen nam in de loop der jaren steeds toe, resulterend in ca. 28% in 1937.

Opmerkelijk is dat de HGS in de kieskring Leeuwarden teleurstellende resultaten boekte. Bij alle verkiezingen bleef het HGS-percentages in Friesland beneden het landelijk HGS-gemiddelde.⁴⁷ Kennelijk is in de bakermat van de Friese Bond (die zich organisatorisch ook in andere provincies - met name in Zuid-Holland - manifesteerde⁴⁸) de fusie tot de CHU blijvend aanvaard.

Gedurende elf van de twaalf jaren dat de HGS in de Tweede Kamer vertegenwoordigd is geweest, werd de zetel bezet door de Hervormde predikant C.A. Lingbeek. Zijn reputatie van welsprekendheid was onomstreden. Timmerman, die uitvoerig aandacht besteedt aan het optreden van Lingbeek in de Tweede Kamer, constateert⁴⁹:

"Er zit in een kern van waarheid in de opvatting dat het verwerpen van het gezantschap bij de Paus voor een deel op de rekening van Lingbeek moet worden geschreven omdat hij - als het geweten van de CHU - de CH-kamerleden er toe dwong de motie-Kersten te steunen".

Ook aan de HGS is een zekere mate van vleugelvorming niet bespaard gebleven. Het betrof hier een groep HGS-ers met Ds. H.O. Roscam Abbing als voorname representant, die zich in de eerste plaats oriënteerde op de

theoloog H.F. Kohlbrugge in plaats van op Hoedemaker, zoals de rest van de HGS onder leiding van Lingbeek deed. Hoewel een zekere huiver tegenover de politiek de HGS in haar geheel gekenmerkt heeft⁵⁰, gold dit in nog sterkere mate voor de vrienden van Kohlbrugge.⁵¹

7. de Protestantse Unie

Na de Tweede Wereldoorlog is de HGS in maart 1946 met twee andere groeperingen opgegaan in een nieuwe politieke partij: de Protestantse Unie (PU). Eén van die groeperingen werd gevormd door personen die zich aangetrokken voelden tot de opvattingen van de theoloog Dr. A.A. van Ruler (1908-1970), vanaf 1947 hoogleraar in Utrecht. Bij de tweede betrof het een aantal personen, die onder leiding van het CHU-Tweede Kamerlid J.M. Krijger uit de CHU waren getreden omdat zij er zich niet mee konden verenigen dat contact met de ARP werd gezocht.⁵² Curieus is dat de heer Krijger vóór de Tweede Wereldoorlog de HGS nogal fel bestreden had.⁵³ Van Ruler kan duidelijk als de geestelijke leidsman van de Protestantse Unie worden aangewezen. Naast het feit dat hij eigen theologisch-politieke denkbeelden heeft ontwikkeld, moet van Van Ruler zeker ook gezegd worden dat hij die van Hoedemaker heeft uitgediept en geplaatst in het tijdsbestek van na de Tweede Wereldoorlog.⁵⁴

De Protestantse Unie heeft in 1946 - spoedig na haar oprichting - aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer deelgenomen. Zij behaalde echter geen zetel. Haar percentage (0,67%) was vrijwel gelijk aan dat van de HGS in 1937 (0,6%). Maar er was nogal wat verschil in spreiding over het land. Zo nam bijvoorbeeld de kieskring 's Gravenhage (met 1,66% toch nog de beste kieskring voor de PU) maar 14% van het totaal aantal PU-stemmen voor zijn rekening tegenover 28% voor de HGS in 1937. Anderzijds kwam de PU in de kieskringen Middelburg, Zwolle en Assen zelfs (duidelijk) boven het resultaat dat de HGS in haar topjaar 1929 had bereikt.⁵⁵

Na dit voor haar teleurstellende resultaat heeft de PU niet meer aan verkiezingen deelgenomen. Wel zijn er in 1951/1952 besprekingen gevoerd met de CHU over een federatief samengaan, waarbij de PU de beschikking zou krijgen over één verkiesbare plaats op de kandidatenlijst van de CHU. De besprekingen zijn op niets uitgelopen. Het feit dat de door de PU aangewezen kandidaat, Ds. H.E. Gravemeyer (één der oprichters van de HGS), voor de CHU onaanvaardbaar was, heeft hier een zeer belangrijke rol

gespeeld.⁵⁶

De PU is in feite als een beweging gericht op kerk en politiek blijven bestaan. Zij geeft daarbij het blad "De Vrije Natie" uit.⁵⁷ Tot aan 1964 was dat een maandblad. Daarna is de periodieke uitgave een tijd onderbroken geweest (wegens gebrek aan medewerkers) en werd er zo nu en dan een mededelingenblad uitgebracht. Sinds 1968 verschijnt het blad weer regelmatig, maar nu éénmaal in het kwartaal. Het ledental van de PU is in de loop van de jaren steeds afgenomen. Het bedraagt nu ca. 100. Het aantal vaste abonnees op "De Vrije Natie" is ca. 200.⁵⁸

Door verschillende factoren is het niet eenvoudig in kort bestek een verantwoord totaalbeeld van de PU te schetsen. Gelet op hetgeen hiervoor over de HGS is vermeld, lijkt mij het volgende in ieder geval van belang. De HGS zag de reorganisatie van de Hervormde Kerk als de oplossing van het kerkelijk vraagstuk, ook voor het bereiken van de juiste positie van de kerk in het staatsbestel. De PU denkt hier minder exclusief hervormd over en kent met name grote betekenis toe aan de ontwikkelingen op oecumenisch terrein.⁵⁹ Deze verandering heeft in 1967 tot een opmerkelijke gebeurtenis geleid. De PU maakte toen gebruik van de gelegenheid voorstellen te doen inzake de voorgenomen wijziging van de grondwet. Zij bepleitte dat de kerk

"... naast en tegenover de overheid - en dus niet alleen via politieke partijen - op haar wijze mag functioneren in het werk van regering en parlement".

Waarop volgde:

"Met de Kerk van Jezus Christus worden alle erkende kerkgenootschappen in Nederland bedoeld". (mijn onderstreping - j.h.)

De kerken zouden een vertegenwoordigend lichaam moeten vormen na een oproep van de overheid. En dan opnieuw opmerkelijk⁶⁰:

"Deze oproep moet ook worden gericht enerzijds tot de Synagoge, anderzijds tot organisaties, welke het humanisme tot uitgangspunt nemen".

Men kan zich afvragen hoe dit gezien moet worden in relatie tot het voorstel van de PU om in de praeambule van de grondwet op te nemen dat het Koninkrijk der Nederlanden de God van de Bijbel als "Bron van alle gezag, recht en democratische vrijheden" erkent. Vooral dan wat betreft de positie van het humanisme.

Maar het gedachtengoed, zoals dat oorspronkelijk door de HGS naar voren was gebracht, heeft met dit betrekken van andere levensbeschouwelijke

richtingen bij het adviseren van de overheid nu toch wel een opvallende ontwikkeling doorgemaakt.

Had een HGS-brochure uit 1925 echter niet al geconstateerd dat "iedere tijd zijn eigen vragen heeft"?

noten

1. Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot 1940*, (Deventer, 1977), p. 66.
2. Art. IVA Program van Beginselen en van Actie; in: *Wegwijzer* bevattende statuten, reglement en programs der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, (z.pl., z.j.), p. 19.
Van Niftrik (CHU) verweet de HGS dat zij op grond van art. 36 der Nederlandse Geloofs Belijdenis verlangde dat de staat de Hervormde Kerk - ook zonder dat het kerkelijk vraagstuk opgelost was - als ware kerk zou erkennen. Niftrik, G.C. van, *Staat en Kerk*, Tijdseinen no. 22, ('s-Gravenhage, 1938), p. 25.
3. *De verhouding tusschen staat en kerk*, Propagandablaadje no. 1, uitgegeven vanwege de Afdeling Groningen van de HGS, (1925), p. 2.
4. *Ibidem* blz. 4. Er werd niet bedoeld dat de kerk op de financiële steun van de overheid zou komen te leunen.
5. *Ibidem*.
6. Hoedemaker was van mening dat rooms-katholieken geen deel konden uitmaken van de regering. Ruler, A.A. van, *Religie en Politiek*, (Nijkerk, 1945), p. 223.
7. De vraag is in hoeverre de HGS, gegeven de christelijke openbare school, de christelijke overheidsschool, ook positief stond tegenover (of zelfs de voorkeur gaf aan) door de overheid bekostigd christelijk onderwijs dat van de ouders uitging. Zie: Timmerman, B., *De Hervormde Gereformeerde Staatspartij*, niet gepubliceerde doctoraalscriptie, (Utrecht, 1968), p. 13-15 en art. IV A van het Program van Beginselen en van Actie. Vgl. ook: Art. XVII van het Ontwerp Grondwetsherziening van Hoedemaker, in: Hoedemaker, Ph.J., *Artikel XXXVI onzer Nederduitse Geloofsbelijdenis tegenover Dr. A. Kuyper gehandhaafd*, (Amsterdam, 1901), p. 80-81. Ook opgenomen als bijlage bij: Holdijk, G., "Denken over kerk en staat in de negentiende eeuw"; in: *Woord en werkelijkheid over de theocratie. Een bundel opstellen in dankbare nagedachtenis aan Prof. dr. A.A. van Ruler*, (Nijkerk, 1973), p. 159.
8. *Volksvertegenwoordiging*, Propagandablaadje no. 3, uitgegeven vanwege de Afdeling Groningen der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, (1925), p. 2.
9. *Ibidem*, p. 5 en p. 7. Zie ook: Art. VII Ontwerp Grondwetsherziening van Hoedemaker. Zie noot 7: p. 77 resp. p. 158.
10. Art. X. Ontwerp Grondwetsherziening. Zie noot 7: p. 78 resp. p. 158.
11. *De verhouding tusschen staat en kerk*, a.w., p. 5.
12. Zie ook: Timmerman, a.w., p. 11.
13. *Ibidem*, p. 10.
14. *Art. XXXVI*, Propagandablaadje no. 2, uitgegeven vanwege de Afdeling Groningen der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij, (1925), p. 7.
15. Zie voor het standpunt van Hoedemaker ook: Hippe, J., *De Protestantse*

- Unie*, niet gepubliceerde doctoraalscriptie, (Amsterdam, 1963), p. 3.
16. Kuyper, A., *Ons Program*, (Amsterdam, 1892, derde herziene druk), p. 79. Van AR-zijde is ook wel kritiek geuit op de wijze waarop Kuyper in "Ons Program" het onderscheid natuurlijke- en bovennatuurlijke openbaring gebruikt heeft. Diepenhorst, I.A., *Historisch-critische bijdrage tot de Leer van den christelijken staat*, (Amsterdam, 1943), p. 139 e.v. Diepenhorst signaleert op blz. 234 ook dat Kuyper in later werk zich niet meer op een scherp onderscheid van "de tweeërlei openbaring" heeft gebaseerd.
 17. Langman, H.J., *Kuyper en de volkskerk, een dogmatisch-ecclesiologische studie*, (Kampen, 1950), p. 86. Kuyper, A., *Het Calvinisme. Zes Stone-Lezingen*, (Kampen, 1959), p. 51.
 18. Langman, H.J., *a.w.*, p. 127, p. 153-154.
 19. Kuyper, A., *Parlementaire Redevoeringen*, deel IV: Ministeriële Redevoeringen, (Amsterdam, 1908-1912), p. 49 e.v.
 20. *Parlement en Kieser*, 1923-1924, p. 55. *Idem*, 1946-1947, p. 69.
 21. Kuyper, A., *Ons Program*, p. 88.
 22. *Parlement en Kieser*, 1923-1924, p. 56 (Art. XII). *Idem*, 1946-1947, p. 70 (Art. 13).
 23. *Parlement en Kieser*, 1923-1924, p. 62-63. *Idem*, 1946-1947, p. 76.
 24. Lipschits, I., *a.w.*, p. 67.
 25. Over de ontwikkeling in visie bij voormalige leiders van de hieronder nog te noemen Friese Bond zie: Scheers, G.P., *Philippus Jacobus Hoedemaker*, (Wageningen, 1939), p. 280. Bedacht moet ook worden dat in art. 2 van haar beginselprogramma de CHU de verantwoordelijkheid van de regering aan de Staten-Generaal aanvaard had. *Parlement en Kieser*, 1913-1914, p. 59. *Idem*, 1946-1947, p. 76. Zie ook: *Volksvertegenwoordiging*, *a.w.*, p. 3.
 26. Voor het beginselprogramma van de Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historische Grondslag ("Friese Bond") zie: Beernink, H.K.J., *Geschiedenis en Beginsel van de Christelijk-Historische Unie*, ('s-Gravenhage, 1953), blz. 16-19. In het beginselprogramma van de HGS kwam (wat) duidelijker tot uiting dat de Nederlandse Hervormde Kerk een speciale positie in het staatsbestel zou moeten innemen. De HGS is ook wel "... de meest theocratische vleugel van de Fries Christelijk Historischen ..." genoemd. Daalder, H., *De Politieke Partijen (van Nederland)*, in: *Repertorium van de Sociale Wetenschappen*, deel Politiek, (Amsterdam/Brussel, 1958), p. 223. Het onderwijsartikel van het beginselprogramma van de Friese Bond (art. 9) opende met de bepaling dat het lager onderwijs tot de taak der ouders behoorde. Van een openbare school met de Bijbel werd niet gerept. Het onderwijsartikel (art. 15) in het CHU-beginselprogramma vormde vanaf 1908 eigenlijk een combinatie van de (latere) HGS-opvatting met die van de ARP. Het vanaf 1920 geldende onderwijsbestel was voor de HGS een steen des aanstoots, voor de CHU heel acceptabel. Zie ook: Beernink, *a.w.*, p. 57-58.
 27. Zie bijvoorbeeld: Suttorp, L.C., *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924*; ('s-Gravenhage, 1948), Hoofdstuk XIV: Hoedemaker. Hippe, J., *a.w.*, p. 29-30.
 28. Koetsveld, C.E. van, *De Christelijk Historische Unie*, (Baarn, z.j.), p. 16.
 29. Savornin Lohman, A.F. de, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Christelijk Historische Unie*, (verzorgd in opdracht van de schrijver door H. van Malsen), deel II ('s-Gravenhage, 1932), p. 104.
 30. Van Koetsveld, *a.w.*, p. 20. De Savornin Lohman, *a.w.*, p. 108.

31. De Savornin Lohman, *a.w.*, p. 98.
32. Timmerman, *a.w.*, p. 8. Er is ook van Hoedemaker gezegd dat hij zelf van mening was dat tussen hem en Lohman geen compromis mogelijk was. K. Eelderink, *De Vrije Natie*, (zie paragraaf 7) 13e jaargang no. 10/11.
33. Lipschits *a.w.*, p. 70, gelooft niet dat de HGS als een afsplitsing van de CHU mag worden beschouwd. Wel trekt hij een verbindingslijn tussen de Friese Bond en de HGS.
34. *Program van beginselen - gemeenteprogram van de SGP*, ('s-Gravenhage, z.j.), (Program van beginselen laatstelijk vastgesteld op 1 maart 1972).
35. Zandt, P., *Viteenzetting van de artikelen van het Beginselprogramma der Staatkundig Gereformeerde Partij*, deel II, bijgewerkt door Ir. C.N. van Dis, ('s-Gravenhage, 1965), p. 24.
36. Dölle, A.H.M., "De Staatkundig Gereformeerde Partij", in: *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, (Groningen, 1982), p. 170.
37. De anti-roomse houding van de SGP is sterk in kracht verminderd. Dölle, *a.w.*, blz. 165.
38. Dölle, *a.w.*, blz. 183. Met daarnaast een uitspraak van Ds. H.G. Abma uit deze tijd met een duidelijk ander accent. Zie ook: Holdijk, G., "De democratie: beschreven en (theocratisch) getoetst", in: *De Civitate*, maandblad van de Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato, 24 (1974), no. 10 (december), blz. 48-59.
39. *Parlement en Kiezer*, 1923-1924, p. 140.
40. Ook voor een goede weergave van (de ontwikkeling van) het SGP onderwijsstandpunt is nadere analyse noodzakelijk. Zie voor recente SGP-stemmen over het onderwijs bijvoorbeeld: Abma, H.G., "Het bijzonder maken van het openbaar onderwijs", *De Banier*, 60 (1981), no. 40 (october), p. 1. Bregman, C., "Wat willen wij met ons onderwijs (2)", *Zicht*, 8 (1982), no. 2, p. 17-18.
41. Het probleem van de kerkelijke verdeeldheid en de positie van de kerk tegenover de overheid is wél heel duidelijk gesteld door G. Holdijk in: "Politiek met de bijbel: nationaal-gereformeerd of theocratisch?", in: *Radix*, uitgave van het Gereformeerd Wetenschappelijk Genootschap, 8 (1982), no. 1 (januari), p. 31-32. Holdijk, die medewerker van de Tweede Kamerfractie van de SGP is en eerste opvolger voor het lidmaatschap van die fractie, geeft aan (*a.w.*, p. 25) in zijn denken beïnvloed te zijn door de theoloog Van Ruler. Voor een analyse van de huidige tegenstellingen binnen de SGP (zie Dölle, *a.w.*, blz. 180-183) is de vraag welke invloed de opvattingen van Van Ruler - die zich duidelijk ook op Hoedemaker baseerde (zie paragraaf 7) - op met name SGP'ers van Hervormde huize uitoefenen, niet zonder belang. Zie bijvoorbeeld: Overduin, G., "In, maar niet van, doch wel vóór de wereld", in: *In het Spoor*, uitgegeven door de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen, 5 (1981), no. 5 (augustus), (nr. 26) blz. 14-16.
42. Timmerman, *a.w.*, p. 29.
43. De artikelen 8, 9 en 13 van het beginselprogramma ten tijde van de HGS. Zie bijvoorbeeld: *Parlement en Kiezer*, 18 (1928-1929), p. 141-142. De artikelen 8, 9 en 12 van het huidige beginselprogramma. Het kiesrecht van de vrouw is bij de SGP in discussie. (Zie ook: Dölle, *a.w.*, p. 182). Door het Hoofdbestuur van de SGP is als gevolg van vragen op de Algemene Vergadering 1982 een commissie ingesteld ter bestudering van "... de positie van de vrouw zowel in het algemeen

- als ten aanzien van artikel 12 van het Program van Beginzelen", *De Banier*, 61 (1982), no. 23 (november), p. 5. Zie ook: Abma, H.G., Minstens zeventigduizend SGP-vrouwen in strijd met De Schrift, *De Banier*, 61 (1982), no. 25 (december), p. 14-15.
44. Art. 3 van het Gemeenteprogram 1923 van de SGP - zie bijvoorbeeld: *Parlement en Kiezer*, 1949-1950, p. 144 en art. 9 van het huidig SGP-Gemeenteprogram. (zie noot 34).
 45. Timmerman, *a.w.*, p. 30.
 46. Dölle, *a.w.*, p. 169. De vraag hoe de SGP hier nu over denkt lijkt mij niet eenvoudig te beantwoorden, gelet ook op het geringe aantal uitspraken over dit punt.
 47. Timmerman, *a.w.*, p. 88-89. Hippe, *a.w.*, p. 39-40.
 48. Beernink, *a.w.*, p. 19.
 49. Timmerman, *a.w.*, p. 67.
 50. *Ibidem*, p. 22.
 51. *Ibidem*, p. 87.
 52. Hippe, *a.w.*, p. 37-38. Aalders, P.F.Th., "Religie en Politiek. De theocratische gedachte bij Prof. dr. A.A. van Ruler", in: *Woord en Werkelijkheid* (zie noot 7), p. 22. Volgens Aalders knoopte de groep-Krijger aan bij de Fries-Christelijk Historischen en had Krijger zich door ervaring en studie steeds meer door Groen en Hoedemaker laten vormen. Timmerman, *a.w.*, p. 90, noemt als vierde groep nog: een aantal personen die in de buurt van de PvdA stonden. In dit verband wijs ik er op dat ook via de groep-Van Ruler de PU pleitte voor een vooruitstrevende sociaal-economische politiek, waarbij ook gesproken werd van theocratisch-socialisme. Dit duidelijk in onderscheid met de visie van Hoedemaker en de HGS op sociaal terrein. Maar deze ideeën van de PU hebben weinig concrete programmatische uitwerking gekregen. Hippe, *a.w.*, p. 11-12, Timmerman, *a.w.*, p. 16-19.
 53. Timmerman, *a.w.*, p. 28,;p. 42-43; p. 47; p. 53.
 54. Zie ook: Haitjema, Th.L., *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, 2^e geheel herziene en sterk uitgebreide druk, (Wageningen, 1953), p. 278.
 55. Hippe, *a.w.*, p. 39.
 56. *De Vrije Natie*, 5^e jaargang, no. 6. Vooral de gevorderde leeftijd van Ds. Gravemeyer zou van belang zijn geweest.
 57. Contactadres: H.R. de Boer, Mauritssingel 35, 2351 EC Leiderdorp. Van Ruler is tot 1953 hoofdredacteur geweest.
 58. Cijfers verstrekt door de heer H.R. de Boer (zie noot 57). Opvallend is de toenemende aandacht die - vooral de laatste jaren - in *De Vrije Natie* aan Israël besteed wordt. Daarbij wordt krachtig opgekomen voor een erkend en veilig bestaan van de staat Israël, samen met het aan de orde stellen van de vraag welke betekenis vanuit theocratisch perspectief aan Israël moet worden toegekend.
 59. Hippe, *a.w.*, blz. 10. In 1951 kreeg het reorganisatieproces in de Hervormde Kerk zijn beslag met het aannemen van een nieuwe kerkorde.
 60. Stencil uitgegeven door de PU (aanwezig op het DNPP). Ook opgenomen in: Naar een nieuwe grondwet?; Documentatiereeks, Deel II, Adviezen van politieke en maatschappelijke organisaties over de vernieuwing van de Grondwet, Den Haag, 1969. (Het eerste advies dat in deze bundel weergegeven wordt.) De vraag in hoeverre het hier gaat om een aanpassing van de PU aan de feitelijke situatie dan wel een meer principiële verandering in eigen opvatting kan hier niet nader worden uitgewerkt. Dit voorstel van de PU zal overigens in deze tijd mogelijk (in zekere zin) gerealiseerd worden nu de regering-Lubbers er over

denkt een Raad voor de Levensbeschouwing als overlegorgaan voor de regering in te stellen.

Trouw, 21 januari 1983, p. 2.

Nederlands Dagblad, 25 januari 1983, p. 1.

Nederlands Dagblad, 26 januari 1983, p. 5.

bijlage 1.

Inventaris Legaat J. v.d. Warf Izn., zoals gedeponeed op de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen

(Voornameelijk materiaal m.b.t. de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij - HGS; indien voorzien van * ook aanwezig op het DNPP te Groningen)

1. C.A. LINGBEEK*: Een leerzaam gesprek; tusschen Olivier Cromwell, in leven Protector van Engeland en aanhanger van de Secte der Independenten, en Guido de Brès, opsteller van de Nederlandsche geloofsbelijdenis en om die belijdenis aan de galg ter dood gebracht. Amsterdam, J.R. Vrolijk, z.j., 64 blz.
2. C.A. LINGBEEK*: Gemeene gratie-politiek en christelijke politiek; rede uitgesproken op de jaarvergadering der HGS, gehouden op 20 april 1927, te Utrecht. Z.pl., z.u., (1927), 7 blz.
3. C.A. LINGBEEK*: Redevoeringen gehouden in de Tweede Kamer op 29 en 30 maart 1928; naar aanleiding van de door hem ingediende motie van orde betreffende wijziging der Lager-onderwijswet ten opzichte van de regeling van het subsidie voor het salaris van kloosterlingen-onderwijzers. Amstelveen, Drukkerij De Haan, (1928), 24 blz.
4. C.A. LINGBEEK*: Rome op critieke oogenblikken in onze vaderlandsche geschiedenis. Overdruk uit "Haagsch Maandblad" Deel XXVI, no. 4, october 1936, 8 blz.
5. C.A. LINGBEEK*: De synode te Dordrecht in 1618/'19; een lezing. Delft, Drukkerij D. Prooper, 1937, 24 blz.
6. C.A. LINGBEEK*: De synode te Dordrecht in 1618/'19; een lezing. 's Gravenhage, Fonds tot uitgifte van geschriften van Ds. C.A. Lingbeek, 1938, 24 blz.
7. C.A. LINGBEEK*: Niet zulk een reorganisatie; bespreking van het ontwerp reorganisatie. 's Gravenhage, Fonds tot uitgifte van geschriften van Ds. C.A. Lingbeek, 1938, 28 blz.
8. C.A. LINGBEEK*: De reorganisatiebeweging, vroeger en nu; bespreking van het ontwerp reorganisatie. 's Gravenhage, Fonds tot uitgifte van geschriften van Ds. C.A. Lingbeek, 1938, 14 blz.

9. WEGWIJZER*: bevattende statuten, reglement en programs der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij.
Z.pl., HGS, z.j., 32 blz.
10. J. HOLLANDER (Parlementair redacteur van "De Standaard"): Vergaderen of verstrooien; het optreden en het bedoelen der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij getoetst; 2e druk.
Arnhem, N.V. Arnh. Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij, z.j., 29 blz.
11. G. NIEUWENHUIJSEN* (Redacteur van "De Jonge Geus"): Niet Rood-Wit-Blauw maar Oranje-Blanje-Bleu de Vaderlandsche Driekleur.
Den Haag, Jonge Geuzen en Geuzinnengroep "Kerk-Oranje-Vaderland", afdeling Den Haag, z.j., 16 blz.
12. HERVORMDE (Gereformeerde) Staatspartij*: Propagandablaadje no. 2; Artikel XXXVI.
Groningen, afdeling Groningen van de HGS, 1925, 8 blz.
13. HERVORMDE (Gereformeerde) Staatspartij*: Propagandablaadje no. 4; Samenwerking met Rome.
Groningen, afdeling Groningen van de HGS, 1925, 8 blz.
14. VERKIEZINGSKAART Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij; met aan de andere zijde de tekst van de artikelen 2 en 3 van de statuten van de HGS, z.j.
15. HERVORMDE (Gereformeerde) Staatspartij: pamflet voor de Tweede Kamerverkiezingen van het bestuur van de afdeling Groningen van de HGS, z.j., 2 blz.
16. AAN* alle vrienden van de beginselen der Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij in de provinciën Groningen en Drenthe. Verzoek om financiële steun voor de Tweede Kamerverkiezingen van het provinciaal propagandacomité voor Groningen en Drenthe, z.j., 1 blz.
17. NOTULENBOEK bestuursvergaderingen van de afdeling Groningen van de HGS; 23 januari 1922-16 maart 1938.
18. NOTULENBOEK ledenvergaderingen van de afdeling Groningen van de HGS; + jaarverslagen; 23 januari 1922-13 november 1939.
19. Enveloppe met het programma* en enkele andere stukken m.b.t. de feestelijke viering van het eerste lustrum van de afdeling Groningen van de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij op maandag 7 maart 1927.
20. DE VRIJE NATIE; protestants blad voor Nederland, uitgegeven door de Protestantse Unie; 10e jaargang no. 2, januari 1957, 8 blz.
21. J.CH.KR.: Onze kerkelijke toestand in verband met art. 36 onzer belijdenis; een verouderd of een actueel artikel? Referaat op 6 sept. 1922 voor de vergadering van de Friesche Provinciale Afdeling der Confessionele Vereniging. Uitgegeven als bijblad bij "De Gereformeerde Kerk"; orgaan onder redactie van het Comité ter verspreiding der beginselen van de Confessionele Vereniging, no. 1784 van 14 december 1922, 16 blz.
22. "IMMANUEL" - "God met ons".
Amsterdam, Vereeniging tot uitgave van Gereformeerde Geschriften, z.j., 8 blz.
23. Schrift met verslagen van de vergaderingen van de Commissie Vacature Ds. Willemze - 18/3/1936; 24/4/1936; 11/6/1936 (+ correspondentie

en enkele andere stukken, w.o. een letterlijke weergave van een onge-dateerde briefwisseling tussen A. Brummelkamp en H.F. Kohlbrugge).

24. De CANDIDATUUR Henri J. ter Hall voor de Tweede Kamer.
Den Haag, P. Niezen, z.j., 19 blz.

Inventaris opgemaakt op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit te Groningen - augustus 1982

bijlage 2

Materiaal aanwezig op het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen betreffende de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij en de Protestantse Unie, voor zover niet genoemd op de inventarislijst van het legaat J. v.d. Warf Izn. (bijlage 1)

HGS

Gefotocopieerde brochures:

- C.A. LINGBEEK: Heb je wel gehoord? ...: de geschiedenis van de strijd om zeven miljoen en meer aan geld, en nog veel meer aan geestelijk goed; De Evangelische Maatschappij, ± 1928.
- G. NIEUWENHUIJSEN: Kerk - Oranje - Vaderland; ± 1924.
- G. NIEUWENHUIJSEN: De ongehuwde staat in de roomsche kerk: (celibaatswet en kloostergeloften); 1925.
- G. NIEUWENHUIJSEN: Tegen de roomsche actie: Rome een verchristelijkt heidendom; ± 1925.
- G. NIEUWENHUIJSEN: Het Vaandel der Gemeente Gods: Algemeen geschiedkundig overzicht van de Nederlandsche Geloofsbelijdenis; ± 1925.
- G. NIEUWENHUIJSEN: " 'k Zal gedenken": Leidens' Ontzet; 1924.
- J.J. WOLDENDORP: Jan den Bakker; 1925.

Verder:

- De VERHOUDING tusschen staat en kerk: Propagandablaadje nr. 1 H(G)S; 1925.
- VOLKSVERTEGENWOORDIGING: Propagandablaadje nr. 3, H(G)S; 1925.
- STATUTEN en Algemeen Huishoudelijk Reglement, H(G)S; ± 1921.
- ONTWERPPROGRAM Huishoudelijk Reglement en ontwerp gemeenteprogram der (H(G)S; ± 1921.

PU

DE VRIJE NATIE - kwartaalblad van de PU vanaf maart 1965.

BEGINSELPROGRAMMA (1963).

ADVIES van de PU met betrekking tot de voorgenomen wijziging van de Grondwet (1967).

J. HIPPE, De Protestantse Unie, niet gepubliceerde doctoraalscriptie, Amsterdam, (1963).